

ДЕЯКІ СПЕЦИФІЧНІ РИСИ ЖИТЛА ТА ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ НА ПОЛІССІ (XIX – початок ХХ ст.)

До тематики житлово-господарського комплексу поліщуків ми вже зверталися описуючи техніку та технологію народного будівництва на Поліссі Київщини¹. Проте матеріал, зібраний нами у 1996 році в Малинському, Радомишльському, Народицькому та Коростенському районах Житомирської області, досить суттєво доповнене ці відомості, тому разомову на згадану тему варто продовжити.

Двір (частину садиби, на якій розташовувалось житло і господарські будівлі) поліщуки означавали лексемою "дворище" (с. Бродник Народицького, Любовичі, Буки Малинського районів). Поняття "садиба" охоплювало двір і прилеглу до нього присадибну ділянку. Варто згадати і деякі інші термоноологічні означення, зафіксовані на обстежуваній території. Зокрема, родинну оселю тут називали "батьківщина" (с. Любовичі), місце, на якому колись стояла хата – "печице" (с. Буки Малинського, Рудня Базарська Іародицького р-нів), а для означення місця згорілої хати вживали термін "пожарище" (с. Любовичі).

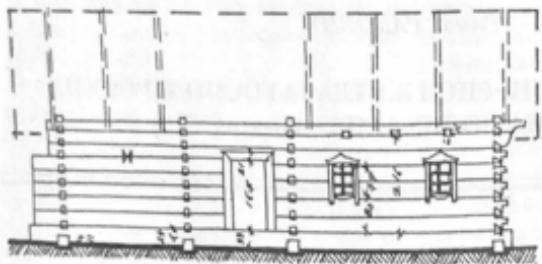
Кількість і розміри будівель двору залежали від заможності господаря. У багатих господарствах крім хати у його склад входили ще "стебка", "клуня" ("ток"), "хліви", "хлівці", надвірна комора ("магазин"), "дроворуб", а також різноманітні шопи, піддашня тощо.

Центральні місце серед них усіх, звичайно, займало житло ("хата"). У XIX – на початку ХХ ст. на обстежуваній території стіни жител зводили, як правило, в зрубній техніці. Каркас-

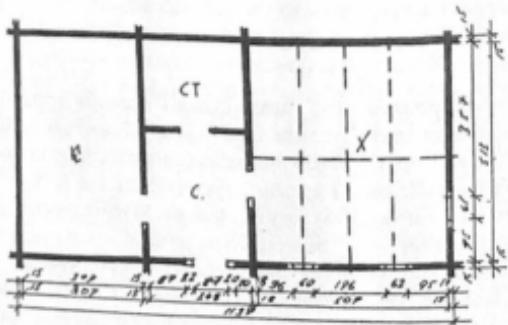
но-² тьовані будівлі ("в арцабі") поширились тут лише після Першої світової війни. Проте у деяких південних селах хати, зведені технікою "в арцабі", зустрічались і в XIX ст. (хата 1888 року із с. Чопович Малинського р-ну)³.

Як засвідчують польові матеріали, в обстежених нами населених пунктах переважали традиційні житла типу ХАТА – СІНИ – КОМОРА. У більшості випадків при тильній стіні сіней виділяли "стебку" ("пукліт"). Будівлі із таким розташуванням приміщень ми виявили у селах: Недашкі (хата середини XIX ст.), Будо-Вороб'ях (хата кінця XIX ст.), Українка (хата середини XIX ст.) Малинського, Рубежівка (хата кінця XIX ст.), Калинівка (хата кінця XIX ст.), Любарка (хата кінця XIX ст.) Народицького, Вишевичі (хата кінця XIX ст.), Вирва (хата поч. ХХ ст.) Радомишльського, Обиходи (хата кінця XIX та середини XIX ст.), Каленське (хати середини та кінця XIX ст.) Коростенського районів та ін. Проте місцями фіксуємо будівлі без стебок у сінях. Наприклад, подібне спостерігаємо у с. Іванкові Малинського району, де у сінях давніших жител завжди двоє дверей "на виліт" (хата 1873 року).

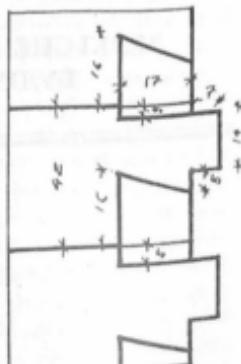
Спорадично зустрічаємо хати так званого підсіневого типу (у варіанті з кутовими підсінами). Таким є житло кінця XIX ст. із с. Калинівки, у якому комора на 1,2 м вужча від хати і сіней. На Житомирщині, як і на Київщині, фіксуємо лише окремі випадки таких будівель. Проте у північно-західних районах Полісся подібні житла зустрічаються частіше. За даними

1

2

3

Хата кін. XIX – поч. XX ст. (с.Чоповичі): 1 – Головний фасад; 2 – План; 3 – Фрагмент зрубу

українського дослідника Архипа Данилюка вони досить широко побутивали в околицях Шацька Любомльського району Волинської області¹. Відомі такі будівлі на Холмщині та Підляшші².

Дводільна хата, яка проходить з 1877 року (напис на поздовжньому сволоку) збереглася у с. Обиходах. До її складу входять лише зрубна житлова камера і сіни, будовані “в ушули”. При тиліній стіні сіней відгороджена невелика “стебка”.

Досліджуючи Поліське житло особливу увагу варто звернути на будівлі з двома житловими приміщеннями. Незважаючи на те, що дослідники народної архітектури поліщуків у своїх роботах в тій чи іншій мірі згадують цей тип житла³, питання часу і причин його виникнення на сьогодні залишається не з’ясованим. Тому будівлі згаданого типу, які ми вивили нами у с. Чоповичах (колишнє містечко), необхідно розглянути більш детально, особливо враховуючи те, що у них є конкретне датування.

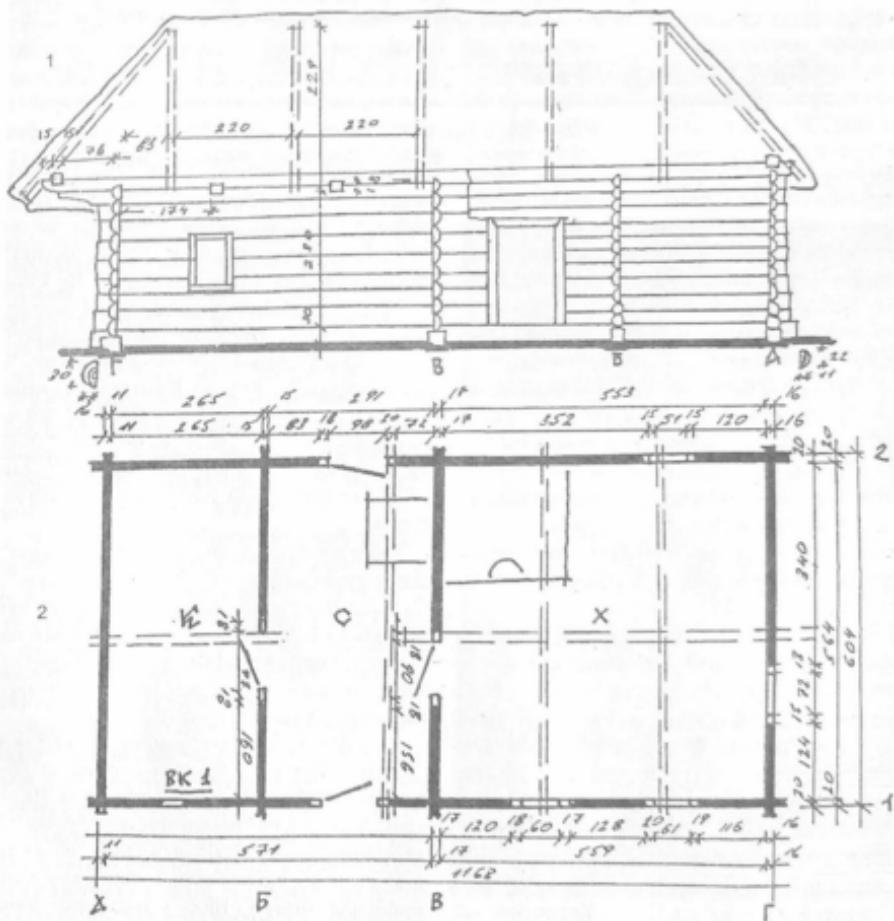
Так хата 1863 року в плані складається із суцільного зрубу-п’ятістинка (“хата” – “веркіль”: $8,39 \times 4,97$ м), до якого примикають сіни із відділеним при тиліній стіні “ПУКЛІТОМ”, зложені “в арцабі” (“СІНИ” / “ПУКЛІТ” – “ХАТА” – “ВЕРКІЛЬ”). Власне “хата” ($4,97 \times 4,97$ м) відіграє функцію повсякденного житла і кухні. Справа від входу тут розташована велика піч з плитою. У цьому приміщенні на чільній стіні, між вікнами, вирізано рік побудови хати. “Веркіль” ($3,31 \times 4,97$) використувався як спальня у поєданні з функцією парадного (святкового) приміщення. Його обігрівала “груба”, яка знаходилася при перегородці. Конструктивні особливості зруба-п’ятістинка дають підстави говорити про їх органічну єдність: поздовжні вінці зрубу та сволок спільні для двох кімнат (вони ніде не доточені), перегородка – суцільний капітальний зруб. Стіни зложенні з соснових півколод (за винятком кількох нижніх вінців, виготовлених із дубового бруса). Кутова врубка ідентифікується, як “чистий” замок.

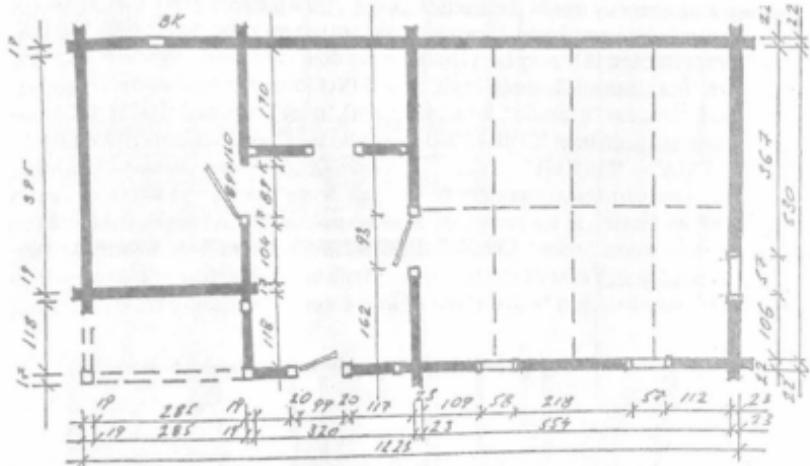
У цьому ж населеному пункті зосергається ще декілька давніх хат аналогічного планування. Такою є зрубна хата 1872 року (датування на чільній стіні між вікнами). Дещо відмінною є хата 1888 року, зложеня "в аррабі". Її планування здійснюється за схемою: "СІНИ" / "КОМОРА" — "ХАТА" — "ВЕРКЛЬ".

Варто зазначити, що в деяких населених пунктах зустрічаємо будівлі, де в одному ряді із житлом часом блокують "хліви", "шопу" для воза, "дровутню" та ін. У селах Каленському, Кормі таку будівлю називали "ключ" ("хата в

ключ", "хата под один ключ"). Довгу хату ми обстежили нами у с. Великі Миньки Народицького району (хата першої половини — середини XIX ст.) У плані вона сладається із зрубних "хати", "сіней", та "комори" та "хліва", зложенного "в ушули", який примикає до причілка останньої. Основними породами, які використовувались при спорудженні житла, тут, як і в інших районах Полісся⁶, були сосна та дуб. Рідше для цієї мети застосовували осику та вільху.

З дуба виготовляли більш відповідальні елементи житла: підвальни, стовпи каркаса,

Хата кін. XIX ст. (с. Кахинівка)

віконні та дверні коробки, тиблі тощо. Часом дубовим був і головний сволок. Траплялось, що з цього матеріалу виконували нижню частину зрубу (до підвіконня). На верхній вінці зрубу, враховуючи теплотехнічні властивості цієї породи, дуба не давали.

Найбільш вживаним матеріалом при виготовленні зрубу та інших елементів житла була сосна. Часто поряд з нею (в одній будівлі) застосовували осику та вільху. Вілька йшла, як правило, на нижній вінці, осика на верхній.

Критерії та процедура підбору будівельної деревини поєднували в собі як чисто практичні, так і обрядово-ритуальні моменти⁷.

Міцності та довговічності зрубу, його тепло-технічним властивостям надавалося особливо-го значення.

Нижні вінці ("підвалини", "подвали", "підвали", "ув'яз") вкладали, як правило, на відземки дубових колод ("штандари", "палі", "пні", "торчі", "колодки"), вкопані до "цилій" землі (на 0,5–0,7 м). Штандари завжди старались виготовляти із прикореневої частини дубового дерева. У деяких населених пунктах з цією метою застосовували і інші частини стовбура "дубини". У цьому випадку вживали деревину дубів, що виростали в полі — "на свободі" ("граків", "гракового дерева"): с. Корма Коростинського району. Таке дерево має невисокий стовбур,

багато товстого "голля", воно давало матій вихід ділової деревини, але завдяки значній сучковатості було дуже міцним і стійким до загнивання. Перед застосуванням такі "штандари" просмальювали из вогнищі (с. Корма). Вугільна кірка, яка утворювалась на поверхні підвищувала "крепкоть деревини", запобігала його швидкому псуванню ("тоді пали довго стоять, їх не з'їде земля", с. Корма). Коли хату будували на сипких піщаних ґрунтах (с. Буки Малинського району), під пали вкопували дубові "хрестомини", щоб вони не піг魯зали у пісок. У цьому ж селі пали іноді могли замінювати великим каменем.

Зруби жител складали з колод ("кругляків") та півколод ("плашаків", "плазів", "плашок"). Причому внутрішній бік колод дуже часто прописували на 1/3-1/4 товщини. У більшості населених пунктів кутові випуски вінців протисували: колод — у вигляді шестигранника, півколод — у вигляді п'ятигранника.

За свідченнями респондентів житла із "брусів" ("бруссе", "брусованого дерева") будували лише багаті верстви селянства. Це пояснюється тим, що при виготовленні брусів 50% деревини йшло у відхід, адже усю "оболонь" відрізали чи відтикували і залишали лише найбільш міцну і стійку у теплотехнічному відношенні частину стовбура — "стрижень". У

с. Сингаях Народицького району процес виготовлення брусків називали — “обробка под ленту”.

Зрілка фіксуємо житла, стіни яких зложені із соснових пластин, ширина яких у 2,5–3 рази перевищує їх товщину ($0,42 \times 0,17$ м : с. Чоповичі). При використанні матеріалу такої конфігурації, як правило, застосовують кутові врубки із прихованим зубом.

По кутах окремі вінці (“дерев’яки”) зв’язували замками різноманітних конструкцій.

На обстежений території побутувало декілька відмін кутових врубок вінців. Їх конструкція та техніка виконання в основному аналогічні з тими, що зустрічаються в Овруцькому та Народицькому районах⁴. Проте матеріал, зібраний у 1996 році, дає можливість дещо доповнити цю інформацію, окреслити певні локальні видозміни, характерні для південно-східних районів Полісся.

В загальному поліщукі виділяли дві принципові відмінні кутових врубок: 1) з випусками торців (місцеві назви: “простий угол”, “в угол”, “в зруб”, “в хрестовину”, “в хрест”, “в хрестообразний угол”, “в замок”, “в необрізний угол”); 2) без випусків торців (місцеві назви: “в чистий угол”, “під ленту”, “в обрізний угол”).

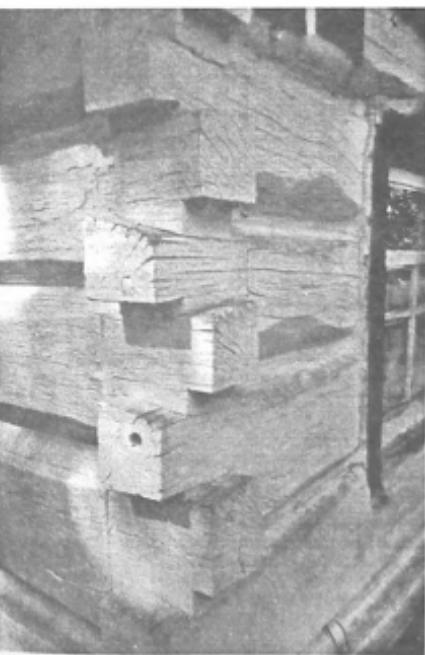
У с. Недашках як третю принципову відміну виділяють “критий угол в коробочку” (замок із прихованим зрубом і випущеними торцями вінців). Аналогічним способом в’язані вінці у хаті кінця XIX ст. із с. Обиходів.

“Простий угол”, безперечно, є найдавнішим типом кутової врубки. Тут зустрічаємо “прості угли” з односторонньою врубкою (у верхньому чи нижньому вінці), а також замок із двосторонньою врубкою. У с. Недашках замок із вибором гнізда лише у нижньому вінці означують як “простий угол в чашу”.

Замок без випусків торців (“чистий угол”), за твердженням респондентів старших вікових груп, у більшості сіл почали застосовувати при спорудженні жител лише у 20-х рр. ХХ ст. (“толькі после революції”: с. Макалевичі Радомишльського району). Проте у деяких селах, розташованих на півдні, він присутній у будівлях середини XIX ст. Зокрема, у с. Чоповичах “чистий угол” збудовані хати 1863 та 1882 років.

Фіксуємо декілька різновидів “чистогоугла”: 1) замок з прихованим зубом — “пальцем”, “замок у чоп”: с. Буки; 2) замок, відомий у літературі як “риб’ячий хвіст” (при його застосуванні на відстані 5–10 см від кута забивали “тибелі”: с. Буки); 3) замок, відомий у літературі як “у півдерева” (у цьому випадку один тибел били у місці замка, а другий поряд, “щоб не лопавсь угол”: с. Іванків).

Цікавий різновид чистогоугла (“обрізногоугла”) зустрічаємо в деяких селах Малинщини. За зовнішніми характеристиками він нагадує “риб’ячий хвіст”, проте у ньому присутній прихований зуб. У цьому випадку для торців зрубин притаманна досить оригінальна художня обробка (див.: світлину). У с. Чоповичах його використано при спорудженні більшості давніших жител (в тому числі і хат 1863 та 1872 років). Вживали його і при спорудженні “пуклітів” і надвірних комор. Варто зазначити, що цей

Фрагмент зрубу хати кін. XIX – поч. ХХ ст. (с. Кахинівка). Світлина автора

різновид "чистого" угла у літературі про будівництво поліщуків до цього часу не описаний.

Для ущільнення швів у нижній площині вінців вибирали поздовжній паз ("драчку"). Вибираючи драчку, слідкували, "щоб не прописла губа" (берег жолуба, який виходив на зовнішній бік будівлі, повинен був бути стрімкішим від внутрішнього): с. Недашки. Цей засіб запобігав попаданню дощової води у стики вінців⁹. При влаштуванні драчки майстри могли зробити і прикрої. Якщо їм чимось не додавив господар, то вони у драчку клали пір'яну: коли на дворі вітер — у хаті завжди "буде гудити" (с. Недашки).

З метою теплоізоляції поліські будівничі між суміжні "дерев'яки" прокладали тонкий шар моху. Мох для прокладки заготовляли у вологих місцях, на болотах. В народі його називали "будівельний мох", "боропий мох", "блізкий мох" (за світлу барви). "Будівельний мох" був "довгий" і тягучий, як вовна (с. Будо-Вороб'ї), "він як радіюшка килимком стелиться" (с. Любовичі), "м'ягкий як вата і не ламається" (с. Макалевичі), "тягучий і дереться кожухом" (с. Вишевичі). Застосування лісового моху для прокладки між вінцями респонденти заперечують в усіх населених пунктах: "він короткий і переривається" (с. Будо-Вороб'ї), "як висохне — третиться" (с. Іванків).

У тих випадках, коли "драчки у вінцях не вибирали, а протісували "на рівно" (хати: 1863 та 1872 років із с. Чопович, 1873 року із с. Іванкова, середини XIX ст. із с. Українки та ін.) шпари конопатили мохом чи паклею за допомогою дерев'яного клиноподібного пристроя. У с. Буках (як і в багатьох інших селах Полісся) говорили: "Коли б не клин да не мох, то би плотнік здох".

Для додаткового забезпечення мішності зрубу, запобігання викриєлення вінців суміжні зрубини з'єднували між собою тиблами. Щодо висвітлення цього питання, то зібраний матеріал не дає нам нової інформації понад ту, яку висвітливши ми з території Овруччини та Київського Полісся¹⁰.

Варто нагадати, що при в'язанні зрубу завжди залишали "застой" (кожний наступний вінець виступав приблизно на 1/3 ширини над

попереднім поперечним). При цьому поліські будівничі пильно стежили, щоб на котрійсь із стін не "звести застой" (вивести на один рівень поздовжню і поперечну "дерев'яки"). Коли таке траплялось, то на дві паралельні стіни укладали впоперек додатково вузьку деревину ("байстрюка"). Відповідно до місцевого повір'я, наявність у стіні житла цього елемента вважалось дуже поганою ознакою — у сім'ї господаря обов'язково заведеться літина — "байстрюк" (с. Буки).

Над хатою і коморою завжди влаштовували стелю ("стіль", "столь"). У житловому приміщенні її, як правило, підтримували комбінації із одним поздовжнім "сволока" і трьох (рідше двох) поперечних "сволочків" ("трамків"). Сволоки виготовляли із соснової деревини найвищої якості, проте спорадично одержуємо інформацію про використання з цією метою дуба — "нелинія"¹¹ (с. Недашки, Любовичі).

Процес встановлення сволоків вважався одним із найдлідовіальніших стапів як в технологічному, так і в ритуально-обрядовому відношенні. При цьому не можна було стукати, говорити тощо: "сволока треба класти тихенько, не бить по ньому, щоб в хаті тихо було, щоб шуму не було" (с. Вишевичі). Під час встановлення на місце його можна було побити хіба що дерев'яно "довбешко", і в ніякому випадку обухом сокирі ("бо це оружіє, а там може нечистий ходить"): с. Макалевичі. "Коли стукать обухом, то голова буде боліт" (с. Буки). Щодо вже встановленого сволока, то по ньому взагалі стукати заборонялось, "бо голова в хоязіна буде боліт" (с. Буки), "бодеши будуть перевертатися" (с. Горинь).

На головному сволоку (у його нижній площині) часто вирізали хрест чи розетки ("квітки"), на боковій — рік будівництва, ім'я майстра, господара (с. Недашки). У новіших будівлях (при відсутності поздовжнього сволока) хрест вирізали на найближчому до покуті — поперечному (с. Буки).

Торець головного сволока, який виходив на причілкову стіну, як і в інших місцевостях Полісся¹², фігурно затісували. Його називали "головкою". Ми, спільно з дослідником Романом

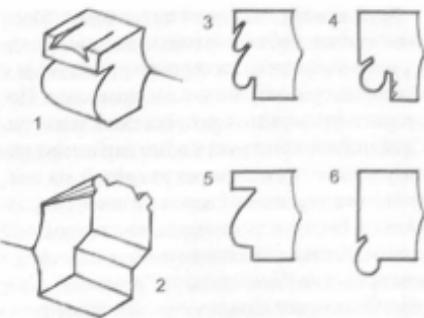
Сілецьким, описали сволок, виявлений у хаті першої половини XIX ст. із с. Ігнатополя Овруцького р-ну¹³. Власне у ньому особливий інтерес представляла "головка", вирізана у формі зооморфної "рогатої" голови. Не випадковість цього явища засвідчують ще два "рогаті" сволоки, віднайдені нами у 1996 році у Коростенському районі (хати: XIX ст. із с. Каленського і середини XIX ст. із с. Обиходів).

Тут, як і в інших районах Полісся, найбільш поширеною була стеля, відома у літературі як стеля в розбіжку (в "наклад", "в накладку", "накладна"). Її влаштовували таким чином: соснові (чи осикові) дошки стелі ("столинничин") вкладали на деякій відстані одна від одної, зверху ж штільни перекривали "обаполками".

Особливу увагу поліщукі приділяли утепленню стел — її присипали досить значним (18–30 см) шаром "землі" (власне піску). Перед присипанням "землею" по "столі" розстеляли "кулі" соломи (с. Недашки, Любовичі, Будо-Вороб'ї, Рубежівка, Іванків, Буки, Корма). Іноді солому замінювали "яглицею" (глицею із сосни): с. Горинь, Вишевичі, Макалевичі ("глиця лучше від соломи, бо її не її міші"). Місцями з цією метою вживали мох (с. Буки, Українка, Обиходи). За повідомленнями респондентів у с. Обиходах влавинну спершу по стелі розстеляли берест (чи мох), по цьому йшли "кулі" соломи і землянина присипка. На увагу заслуговує інформація, одержана у с. Буках. Тут по моховій чи солом'яній прокладці йшов не піскок, а "разж" (дерен). Доречно буде наголосити, що землянина присипка поєднувала в собі як теплоізоляційні, так і протипожежні функції ("землю давали не з пожару": с. Недашки, "як горить, щоб не зіймався зруб": с. Іванків).

У новіших будівлях (де стелю підтримують лише поперечні сволоки) змінюється і характер утеплення. Її присипаюти костирею з лінну у два-три пальці завтовшки (с. Недашки, Любовичі, Будо-Вороб'ї, Сингаї, Іванків, Буки), а землянина присипку замінюють не товстим шаром глини, вимішаної з соломою і водою, яку вбивають "прачами" (с. Любовичі, Будо-Вороб'ї, Рубежівка, Сингаї, Вишевичі).

Зрідка зустрічається стеля, дошки якої укладені впритик ("проста стеля": хата 1873 року із

Головки сволоків: 1, 3 – с.Обиходи; 2, 4, 6 – с.Каленське; 5 – с.Калинівка

с. Іванкова). У с. Макалевичах, відповідно до повідомлень респондентів старших вікових груп, у давніших будівлях стелю підтримував лише один поздовжній сволок (поперечні відсутні). По сволоку укладали розколені надвое півколоди ("пластини"), сипали "яглицю" і шар землі завтовшки 30 см. Тут необхідно наголосити, що власне використання масивних "пластин" (кожна з яких сама по собі була несучою) зумовило наявність одного сволока, а не системи останніх.

У селах Недашках, Обиходах, Каленському респонденти згадують про житлові будівлі, стелі у коморах яких суміщені з "накотом" даху. У с. Недашках збереглася хата першої половини XIX ст., де в минулому "накоти" були влаштовані над житловим приміщенням і коморою.

У цьому відношенні на увагу заслуговує хата першої половини — середини XIX ст., виявлену нами у с. Великих Миньках Народицького району. В плані будівля складається з житлового приміщення, сіней та комори. До причілка комори примикає хлів. Зруб комори та сіней суцільний.

Стіни житлового приміщення складені "в вугли" з соснових колод. Між вінцями мохова прокладка, в нижній площині вінця — драчка. Край зрубу протесані під шестигранник. Долівка глинобитна. Сволоки комбіновані: три поперечні на одному поздовжньому. Стіни білени зовні і всередині. У приміщенні чотири вікна: два на чільному фасаді, по одному на причілковому та тильному.

Зруб комори зложений теж з колод. Його технологічне вирішення таке ж, як і в житловому приміщенні, тільки торці не протесані та у синевій стіні відсутня мохова прокладка. Переукрите приміщення розрідженим накотом. Особливістю конструктивного вирішення на-
коту є те, що нижче (через два вінці) від центрального верхнього сволока у поперечній за-
коті врубано ще один додатковий поздовжній сволок. Кліті з додатковим поздовжнім своло-
ком відомі і на Риненщині (с. Дроздинь)¹⁴. Ско-
ріше всього, цей конструктивний елемент по-
лішкували з метою укріплення причілків.
Наприклад, на півночі Росії при значних розмі-
рах споруд фронтони зв'язували по осі 5–8-ма
поздовжніми полінами (а іноді таких "стінок"
могло бути і 2–3)¹⁵.

Дахи над житловими будівлями робили зас-
більшого двосхилі. Іноді паралельно застосо-
вували і чотирисхиле покріття (с. Каленське).
В деяких населених пунктах остання форма даху
переважала (с. Недашки, Бродники, Любовичі,
Іванків, Макалевичі). Довжина крокви по-
всюдю дорівнювала 2/3 ширини хати. У верхній
частині пари крокв зв'язували горизонтальною
“бантинкою” “путом”, “поясом”.

За основний покрівельний матеріал ви-
користовували житню солому. В окремих ви-
падках для цих потреб застосовували очерет
(“трост’”): с. Буки, Чоповичі. В деяких населен-
их пунктах багатії верстви селянства покри-
вали свої хати “дранию”, (с. Недашки, Любови-
чі, Будо-Вороб’ї, Сингаї, Горинь, Обиходи).
Із с. Буки маємо згадки про будівлі, покриті дов-
гими “дошками” чи “гонтом”.

По усій обстежуваній території переважали
споруди, поштиті солом’яними сніпками. На ос-
новну поверхню йшли “кулики” (сніпки, зв’язані
при корені). “Китицями” (зв’язаними більше
колосся) “обстрішували” лише нижній ряд.
Товщина “куликів” визначалась двома “жме-
нями”. “Китиці” робили у два рази товстішими
(с. Макалевичі). На роги (четирисхилі дахи)
застосовували сніпки “наріжники” (“наріжни-
ки”, “п’ятки”). Їх укладали, як і “китиці” коре-
нем вниз і зав’язували посередині. Місцями “на-
ріжники” були у чотири рази товстішими від
“куликів” (с. Буки, Вишевичі, Каленське).

Верх даху (“гребінь”, рідше — “вільчик”) вибивали м’ятою соломою-мервою і закріплю-
вали “козлами”. Іноді для влаштування “гребе-
ння” застосовували “пирей” (с. Іванків), “бо він
важчий від соломи і краще злягається, не так
пропускає воду”.

У с. Макалевичах “гребінь” викладали з м’я-
тою соломи, вимішаної з моченою глиною, по
якій йшов “пирей” і “козли”. Цікавий варіант
завершення даху фіксуємо у с. Будо-Вороб’ях.
Тут на гребені встановлювали “китиці” гудзи-
рем вверх (приколоскову частину сніпків роз-
діляли на два скили даху).

Для поширення даху середнього за розмірами
тридільного житла необхідно було 60 “кулів”
житньої соломи (із одного “куля” виготовляли
в середньому 10–15 “куликів”): с. Будо-Вороб’ї.

Рідше при поширені дахів застосовували тех-
ніку “под шотку” — розстелюючи кулі соломи і
закріплюючи чітками (с. Сангай)¹⁶.

“Драніцю” виготовляли із соснового дере-
ва. Деревину для цієї потреби спеціально відби-
ралі. Найкращою вважалася сосна — “лутиця”.
Таке дерево високе, “голія все зверху” і у ньо-
го сгігла барва кори (с. Макалевичі)¹⁷. Для “гон-
тій” найкращою вважалася осикова (“осова”)
деревина (с. Каленське).

У житлі традиційно влаштовували три
вікна: два у чільній стіні (ближче покуті — “по-
кутнє”, перед піччю — “передпечне”) та одне — у причілковій — “застольне” (“при-
чільне”). Респондент Закусило Павло Петро-
вич 1929 р. із с. Каленського це пояснює так:
“в хаті три окна, бо Бог у трьох ліцах”. Іноді
ще одне (четверте) невелике вікно влашто-
вували у типійній (“глухій”) стіні: хата першої
половини — середині XIX ст. із с. Великих
Миньків; хата сер. XIX ст. із с. Недашків; хата
1873 р. із с. Іванкова; хата сер. XIX ст. та
1877 р. із с. Обиходів; хата сер. XIX ст. із с. Ук-
райника. Вони призначалися для огляду госпо-
дарського двору (“шоб бачити хлів”). У с. Ма-
калевичах це вікно називали “смотровим”
(побутувала інша жартівлива назва — “зло-
дійське окно”).

Єдиний архаїчний конструктивний варіант
вікна ми виявили у коморі хати 1873 р. із
с. Іванова. Це так зване вікно “на колі” (на-

вікно вирізаний шматок вінця обертається на кілку, вбитому в два суміжні вінці). У вікнах обстежених нами житлових приміщень вже присутня периметральна обв'язка, окрім елементі якої означають специфічними лексемами. Нижню частину останньої найчастіше називають "підвіконник" ("подоконник"). В с. Обиходах зафіксовано термін "подушечка", а у селах Каленському та Кормі — "лавка". Боковини віконної коробки найчастіше відомі як "лутки" (у селах Обиходах, Каленському та Кормі — "ушаки", а у с. Рубежіві — "осадка"). Великою різноманітністю відзначається назва верхньої частини обв'язки: "шапка" (с. Недашки, Любовичі, Будо-Вороб'ї, Рубежівка, Сингаї, Чоповичі), "голов'яшка" (с. Недашки), "головень" (с. Іванків, Вишевичі), "переголович" (с. Корма, Макалевичі), "переголовок" (с. Горинь), "приголовок" (с. Буки), "приголовач" (с. Каленське), "бабка" (с. Обиходи).

Боковини та верх дверної коробки означували аналогічними термінами, як і віконні. Хоча боковини дверей часто називали "одвірками" ("одверками"): с. Любовичі, Буки, Рубежівка та ін.

Віконні та дверні коробки встановлювали у зруб тільки після "пошиття" даху хати. Під підвіконня завжди прокладали шар моху: с.с. Любовичі, Макалевичі. Далі встановлювали "лутки" (у с. Великих Миньках цей процес називали — "залутити вікна"), а на лутки "надягали шапку" (с. Чоповичі).

Рами у давніших вікнах були "глухими", стаціонарно закріпленими. У с. Недашках розрізняли два типи вікна за способом встановлення шибок: "у хук" і "просте". У першому випадку скло встановлювали без замазки, у другому — із замазкою.

Зовнішні та внутрішні стіни житлових приміщень і стебок завжди забілювали. Іноді білили і стіни сіней. Для цього вживали білу глину "ротгітівку" (с. Макалевичі), яка була досить стійкою до дощової води. Іноді тильну стіну замащували жовтою (чи рудою) глиною (с. Іванків).

Долівка ("доловка", "земля") у всіх приміщеннях була глинобитниою. Насипали

"сирої" глини (при потребі її дешо зволожували) і вбивали "довбешкою", "прачем" чи "кльваком" (дерев'яним молотом і клиноподібною голівкою): с. Любовичі, Макалевичі, Чоповичі. Уセルі Будо-Вороб'ях спершу йшов шар піску, а вже по ньому вбита глина. Деяло відмінною була технологія влаштування долівки у с. Сингаях. Тут глину вимішували з піском (3/4 частини глини і 1/4 частини піску), засипали в приміщення і вбивали молотоподібним дерев'яним "кльваком" (спершу гострим кінцем, а потім обухом). Після вбивання робили "погладку" рідшою глиною, а вже після цього жінки мастили розчином ріденької "червоної" глини.

Перед житловою частиною традиційно споруджували "присьбу" із системи колів, жердок, дошок та земляної присипки (піску). З часом "присьба" заростала "моріжком", квітами (с. Любовичі).

Єдиним засобом освітлення давнього літійського житла були скіпки — "лучина"¹³. Найкращою вважалась "лучина", виготовлена із пніс сосни (с. Любовичі). Нею могли світити на припічку, під комином (с. Рубежівка), проте у кожній поліській хаті побутували підвісні світильники: "лампади" (с. Недашки), "коміни" (с. Макалевичі). Вони розташовувались зліва від входу, навпроти челецостей печі. У с. Недашках "лампадки" виготовляли наступним чином. У стелі прорізали прямокутний отвір. До нього на ланцюгах ("цепах") чи дерев'яних гачках підвішували дерев'яну раму у вигляді зрізаної чотиригранної піраміди. Раму обшивали конопляною мішковиною, вимоченою у глиняному розчині чи заплітали дранню. Нижню частину (основу "лампади", на яку ставили лучину) теж заплітали дранню. Всі дерев'яні елементи пристрою із противежних міркувань обмазували шаром глини.

Із усіх господарських будівель двору до "теплих" поліщуків відносили "стебку". "Стебка" (рідше — "пукліт": с. Чоповичі, Каленське) — невеличка будівля, призначена для зберігання теплолюбивих продуктів землеробства: картоплі, капусти, квашених грибів, огірків тощо. В плані — це невеликий наближений до квадрата зруб із стелею і дахом. Іноді перед входом у

стебку влаштовували пузькі холдине приміщення: "прикоморок", "криморок" (с. Любовичі), "станька" (с. Недашки). При спорудженні цієї будівлі застосовували техніку та технології, аналогічні як при спорудженні житла. У зимовий період що споруду обігрівали за допомогою "жару".

У більшості населених пунктів респонденти твердять, що "погреби" почали споруджувати лише із середини ХХ ст. Проте інколи (у деякої підвінченіх місцевостях) їх побутування засвідчують ще з початку ХХ ст. (с. Іванків, Макалевичі). У с. Будо-Вороб'ях в одного господаря був "погреб" ще у 1918 році.

Погреби влаштовували так: у сухому, підвищенному місці викопували прямо-кутну яму заглишки 1,5–2 м. У ямі з дубового дерева зводили зруб (з випусками торців). Шпари між окремими вінцями конопатили мохом. Над ямою вкладали сволок (чи сволока) і настеляли стеною. Зверху останній конопатили (чи застеляли) мохом, присипали глиною і кострицею. Зверху по цьому юшов шар землі (на 2–3 четверти). Вхід у погреб влаштовували у бокової стіні.

Більший запас картоплі, призначений на насніння, зберігали в "копцях". Для цієї мети копали неглибоке (1–1,5 штиха лопати), кругле в плані заглиблення. Дно заглиблення застеляли соломою і сипали картоплю. Зверху знову стелили солому, присипали землею, а зверху вкладали глицю ("щоб міцні не йді") : с. Рудня Басарська. У с. Рубежівці, як і у попередньому випадку, по солом'яному настилу насипали картоплю (у вигляді конуса). На верхівці встановлювали "душник" із простої соломи". На картоплю розстеляли солому (чи осоку) і сипали землю. По цьому вкладали "глицю", "щоб картоплі не скепли сильній морози". Далі накладали буряну, картоплинну, "тирею" та "з.лозини голля".

Багатії господарі іноді споруджували окремі надвірні комори ("магазинчики"): с. Будо-Вороб'ї, Буки, Чоповичі, Українка. Іноді останні блокували із стебками. Будівлі типу КОМОРА ("МАГАЗИНЧИК") – "СТЕБКА" ("ПУКЛІТ") ми виявили у селах Українці та Чоповичах. У згаданих будівлях вхід у приміщення був з боку дворової стіни. Перед входом – неширокий наскінок-галерейка.

"Токи" (в селах Любовичах, Будо-Вороб'ях, Вишевичах, Макалевичах побутує термін "КЛУНЯ") завжди споруджували на досить значній відстані від інших будівель двору. За розмірами в плані та висотою даху "токи" виділялися серед іншої забудови. У плані їх робили трицільними: посередині "ток" – місце для молотьби, по два боки від нього відгороджені відсікі для зберігання жита, пшениці в снопах, соломи-мерви, звані "засторонами" (у с. Буках – "засіками"). У деяких селах середній відсік ("ток") означували лексемою "черінь" (с. Іванків, Любовичі), хоча "черінню" здебільшого називали вбітку землю у току.

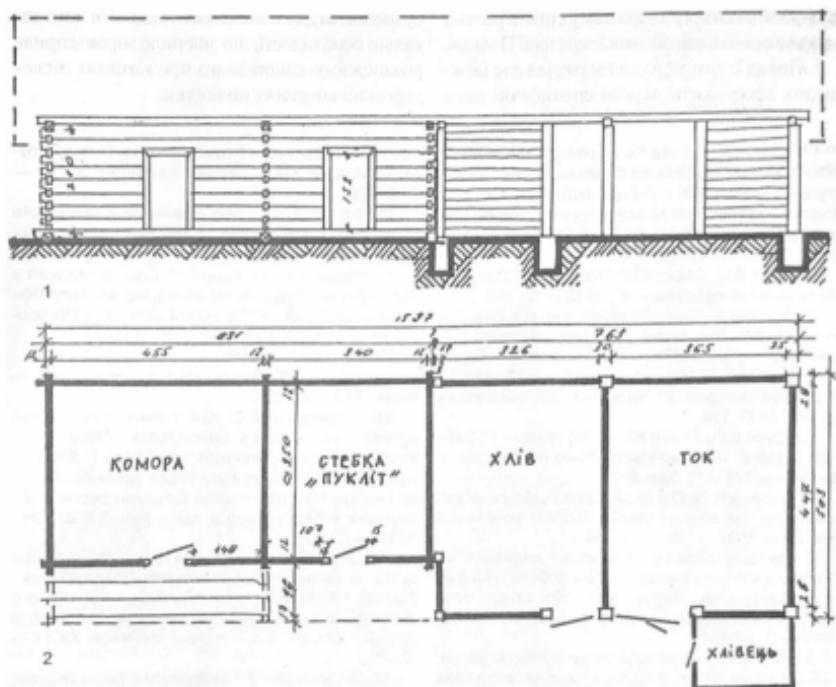
Переважали токи каркасної конструкції – "в ушули" ("в стовпи": с. Буки)*. По периметру току в землю вкопували дубові стовпі ("ушули", "стовпи") з прикоренками ("корінчаками"). Нижню частину "ушула" іноді просмальовали на вогні (с. Корма). Надземну частину протісували на "четири канти". У бокових площинах стовпів, за допомогою спеціального інструмента – "глещіні" вибирали "пази". Простір між стовпами ("перестенки") заповнювали деревиною гіршої якості ("закидали борканом", "закидали пластинами"). По краях "пластини" згрубша протісували і заганяли в пази ушулу. Зверху ушули зв'язували "щепами" (платвами).

У деяких селах (с. Любовичі, Обиходи, Чоповичі) поряд із каркасними зустрічались токи зрубної конструкції. Їх складали із деревини невисокої якості і в'язали по кутах врубками простіших конструкцій (простий одно- чи двосторонній замок з лицьком). До речі, при спорудженні "токів" (як і інших "холодних" будівель) якості врубок особливу увагу не приділяли.

У 20–30-ті роки ХХ ст. у деяких населених пунктах поширились "токи" каркасної конструкції будовані "в арцабі" (на стовпах, зачопованих у підвальнині).

Дахи у "tokах", як правило, підтримували "сохи" (так званий "дах на соахах"). По поздовжній осі будівлі вкопували дві дубові "сохи" ("розсохи") висотою 4–5м, на які укладали горизонтальну колоду ("сволок", "балку", "легар", "прогон", "перекладину"). За пер-

* Респонденти із цього села під час розмови згадують, що тут говорять "стовп", а, наприклад, у с. Чоповичах – "ушула".

Господарська будівля кін. XIX ст. (с.Чоповичі): 1 – Головний фасад; 2 – План

кладину зачіпали "ключини" (у більшості сіл ця лексема витіснена терміном "крокви"). У верхній часимні ключин попередньо провернували отвір, у який вбивали дубовий кілок ("засеп"), взводовжки 30–40 см. Нижньою частиною "ключини" вільно опиралися на стіни току. До них березовими "дубцями" прив'язували горизонтальні жердини — "польют". Іноді жердини прибивали дубовими кілками (с.Любовичі, Макалевичі). Пошивали дахи житинью соломою "под щоту", рідше — "куликами".

Стіни "хлівів" теж будували "в ушули", зридка — "в угли", а в новіших — "в арцабі". "Сошна" конструкція даху тут швидше, як у "токах", була витіснена "кроквовою". У "хлівах" під одним дахом часто поєднувалось декілька приміщень: "хлів на корові", "хлів на волі" ("волярня"), "хлів на коні" ("конюшня")

тощо. У блок могла входити і "дровутня" (навіс чи примітивне приміщення на дрова), а часом навіть і стебка. В окремих випадках під одним дахом із хлівом поєднували і невеликий "ток" (с. Вищевичі).

У с.Чоповичах ми обміряли господарську будівлю, у якій під одним дахом зблоковано зруби "комору" (на збіжжя), "пукліт" (стебку) та "хлів" і "ток" каркасної конструкції ("в ушулі"). Перед коморою і пуклітом влаштований неширокий (1,1 м) поміст-піддашня.

Підсумковочи викладений матеріал можемо константувати що:

1. В цілому житлово-господарське будівництво обстеженого регіону сформувалось на спільній основі з поліським. Набір споруд двору, будівельні техніки та технології, планування житла, будівельна термінологія

назагал збігаються загальному співпадають з подібними явищами основної території Полісся.

2. Поряд із тим зібраний матеріал дає можливість простежити окрім специфічні риси

будівництва даної місцевості, виділити його локальну особливості, що значною мірою сприяє розширенню наших знань про житлово-господарський комплекс поліщуків.

1. Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX – першої половини ХХ ст. // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. I. Київське Полісся. 1994. – Львів. 1997. – С. 62–82.

2. Гурков В.С., Гошко Ю.Г. Поселені // Польське. Матеріальна культура. – К., 1988. – С. 196–197.

3. Данішук А. Давнє народне житло в Шацькому національному парку // Народна творчість та етнографія (дані: НЕТ). – 1994. – №213. – С. 72.

4. Радович Р. Народне житло // Колекція і Підляштя: історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 118.

5. Гурков В.С., Гошко Ю.Г. Поселення. – С. 297–298; Українці: історико-етнографічна монографія. – К., 1959. – Т. I. – С. 324–325.

6. Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на правобережному Поліссі // Народознавчі зошити. – 1997. – № 6. – С. 54.

7. Процеси підбору та заготівлі деревини на Поліссі присвячена наша окрема робота, яка вже згадувалась (див.: Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на правобережному Поліссі. – С. 54–65).

8. Радович Р. Технологія зведення зрубу житла: ХІХ – початок ХХ ст. // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 2. Овруччина. 1995. – Львів, 1999. – С. 110–112.

9. Детальніше процес вибору драчок ми описали на Овручині (див.: Радович Р. Техніка зведення зрубу житла. – С. 112–114).

10. Радович Р. Вказана праця. – С. 114–115; Його ж. Техніка та технологія традиційного жит-

лово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX – першої половини ХХ ст. – С. 69–70.

11. Дуб “нелин” — пня відміна дуба звичайного (див.: Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на правобережному Поліссі. – С. 58–59).

12. Радович Р., Сілецький Р. Сволок та стеля у традиційному будівництві поліщуків: конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти // Народознавчі зошити. – 1996. – № 2.

13. Там само. – С. 85.

14. Данішук А. Релікти давнього будівництва. – Рівне. 1995. – С. 27.

15. Бломквіст Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов / Поселения, жилища и хозяйственные постройки // Восточно-славянский этнографический сборник: очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX – нач. XX в. – М., 1956. – С. 98.

16. Детальніше технологія пошиття даху “под щоту” ми описали на Київському Поліссі (див.: Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX – першої половини ХХ ст. – С. 73.).

17. Детальніше про це йдеється у роботах (див.: Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на правобережному Поліссі. – С.57; Його ж. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. – С. 74).

18. Данішук А. Світло погаслих посвітів // Жовтень. – 1979. – №11. – С.129.